

DÖMÖK CSILLA**habilitált egyetemi docens**

Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Pécs
associate professor, habil University of Pécs Faculty of Arts

ORCID: 0009-0008-9133-8264

email: csilladomok@yahoo.de

**GUSTAV STRESEMANN KÜLPOLITIKÁJÁNAK
JELLEMZŐI***CHARACTERISTICS OF GUSTAV STRESEMANN'S FOREIGN POLICY***ABSTRACT**

Gustav Stresemann is considered Weimar's most important statesman. Its historic achievement lay in its ability to incorporate the French need for security and to strike a balance between German interest and the European order. With the Treaty of Locarno, negotiated on the initiative of Gustav Stresemann, Germany, France and Belgium guaranteed each other the status quo on the Rhine in October 1925. Locarno made no substantive changes and in fact voluntarily re-codified the Versailles provisions. As a confidence-building measure, Locarno was first and foremost an investment in „soft power”, the return on which was expected in the form of further revisions. When Germany was admitted to the League of Nations in 1926, it was one of the three great European powers. In the same year, Stresemann was awarded the Nobel Peace Prize together with his French colleague Aristide Briand, The same Gustav Stresemann, who had been a supporter of extreme annexation peace during the First World War. This begs the Question, what was the link between revisionism and understanding?

Kulcsszavak: revizionizmus, Népszövetség, annexiós politika, megbékélés, jóvátétel

Keynotes: revisionism, League of Nations, annexion policy, reconciliation, reparation

1. Bevezetés

Gustav Stresemann-t „Weimar legjelentősebb államférfijának” (Jonathan Wright) tartják.¹ Történelmi teljesítménye abban rejlett, hogy képes volt figyelembe venni a francia biztonsági igényt, és egyensúlyt keresni a német érdekek és az európai

rend között. Tanulmányunkban azt vizsgáljuk, hogy hogyan vált az 1918 előtti korszak lelkes nacionalistájából a megértés európai politikusává, a két világháború közötti német külpolitika reményévé?

2. Stresemann 1918 előtti politikai tevékenységének jellemzői

Az 1878-ban Berlinben született Gustav Stresemann sok tekintetben a vilmosi korszak igazi liberálisa volt, egyszerre nemzeti liberális és baloldali szabadgondolkodó.² 1897-ben diákként nem az egyre antiszemitábbá váló hagyományos diákszövetségek egyikébe, hanem a „Neogermania” nevű reformszövetségbe lépett be. Már ez megadta az alaphangot, hiszen a reformszövetségek egyrészt pozitívan viszonyultak 1848 liberális örökségéhez, másrészt a nemzeti állam mellett kötelezték el magukat. Stresemann a Szász Gyárosok Szövetségének szindikátusaként később gazdasági lobbista volt, aki Friedrich Naumann szellemében szintén az osztályharc nélküli társadalmi haladás és a szociálpolitikai irányultságú liberalizmus híve volt. Ezek az álláspontok Stresemann alapvetően optimista világnézetén alapultak, amely kompromisszumkészséggel és középre húzásra való hajlammal párosult.

Stresemann 1907-ben a Nemzeti Liberális Párt legfiatalabb képviselője lett a német Reichstagban, ahol hamarosan bebizonyította kivételes szónoki tehetségét. Az általa képviselt nemzeti liberalizmus belpolitikai reformok hármását képviselte, többek között a háromosztályos választási rendszer eltörlését és a politikai rendszer parlamentarizálását, a globális gazdasági orientációt és egy olyan német világpolitikát, amely egy erősebb tengerészeti, katonai és gyarmati politikára támaszkodott. 1914-ben Stresemann, mint oly sok honfitársa, meg volt győződve arról, hogy Németországot védelmi háborúba kényszerítették, és Nagy-Britanniát tekintette fő ellenségnek. A háború folyamán pedig ő is radikalizálta nézeteit, ennek jegyében a korlátlan tengeralattjáró-háború mellett érvelt. 1918 tavaszán egy győztes német békét sürgetett, kiterjedt területi nyereséggel.

3. A weimari koalíció pártjai és a versaillesi béke

Az 1918. novemberi háborús vereség Stresemann számára traumatikus csalódást jelentett. Míg azonban a német közvélemény nagy része az áldozati habitusnak hódolt, és megpróbálta elhárítani a felelősséget, Stresemann realistának bizonyult.³ Monarchista volt és maradt, jelentette ki 1919-ben, de elfogadta a köztársaságot mint status quót, annál is inkább, mert mindig is szimpatizált a parlamentáris rendszerrel. Számára már nem az „itt elméleti republikánusok, ott elméleti monarchisták” megkülönböztetés volt a kérdés, hanem az „állam megerősítése vagy az állam lerombolása” ellentét vált fontossá.

A weimari koalíció pártjai – az SPD, a katolikus Centrumpart és a baloldali-liberális Német Demokrata Párt (DDP) – körében Stresemann mint annexionista

diszkreditálódott. Ráadásul a porosz alkotmányos konfliktus és Bismarck 1866-os német háborúban aratott győzelme miatt megosztott német liberalizmus újraegyesítése is kudarcot vallott. A nemzeti liberálisok utódja, a DDP mellett ismét megjelent a Német Néppárt, egy jobboldali liberális párt, amely Stresemann vezetése alatt „jobbközép pártként” pozicionálta magát, és 1920 és 1930 között a parlamenti kormányok egyik fő támasza lett. 1923-tól Stresemannra személyesen (kancellárként, illetve külügyminiszterként) is részt vett az egymást követő kormányok munkájában.

Az 1919/20-as párizsi békekonferencia olyan sok problémával és eltérő elképzeléssel szembesült, hogy eredménye csak kompromisszum lehetett. A béke azonban nem hozott létre olyan, minden fél számára elfogadható és ezért fenntartható rendet, mint az 1648-as westfáliai béke vagy az 1815-ös bécsi kongresszus. A párizsi békekonferencia eredményeként a Német Birodalom területileg, katonailag és gazdaságilag is jelentősen meggyengült. Területének csaknem hetedét elvesztette Franciaország, Belgium, Dánia, Lengyelország és Litvánia javára, a Saar-vidéki szénbányák Franciaország ellenőrzése alá kerültek, le kellett mondania gyarmatairól. Katonailag pedig a legjobb esetben is középhatalmi státuszba szorult azáltal, hogy hadseregét 100 000 főre csökkentették – 1918-ban még 4,5 millió német katona állt fegyverben –, a flottát megszüntették, a légierőt pedig betiltották. A Rajna-vidéket és a Rajna jobb partján lévő hídfőket 15 évre is megszállták a franciák. Németországot jóvátételre kötelezték a háború okozta károkért. A teljes összeget még nem rögzítették Versailles-ban, de az 1920-as évek közepén a jóvátételi kötelezettségek a birodalmi költségvetés 10–15 %-t tették ki (ez az arány most 33 és 50 milliárd euró közötti összegnek felelne meg) – és nem volt meghatározva pontosan, hogy meddig kell fizetni.⁴

Ennek ellenére a Német Birodalom gazdasági, technológiai és geopolitikai hatalmi potenciálja alapvetően megmaradt. A Németország körüli „vasgyűrű”, amitől a wilhelminus birodalmi vezetés annyira félt, és amit a világháborúból egyik német céljaként szét akart bontani, az oroszországi bolsevik hatalomátvétel következtében szétesett. Ráadásul Franciaországot meggyengítette a háború, az USA pedig kivonult Európából. Ez hosszabb távon lehetővé tette, hogy Kelet-Közép- és Délkelet-Európában német befolyási övezet alakuljon ki. Mindent egybevetve, Németország „valójában elvesztette, de potenciálisan megőrizte nagyhatalmi pozícióját” – mi több: soha korábban nem volt „nagyobb lehetőség (...) egy német nagyhatalom által vezetett »Közép-Európa« létrehozására”, ahogyan az a helyzet időtávlatából látható.⁵

Úgy véljük, hogy az 1919 utáni helyzet Németország számára jobb volt, mint ahogy a kortársak látták. A németek azonban nem tudták és nem is akarták széles körben elfogadni a vereséget. Az egyetlen alapvető konszenzus a weimari köztársaságon belül, a megalázó „diktatúrabéke” és annak „szégyenletes paragrafusa”, a 231. cikkely – amely Németországot tette felelőssé a háborúért –, felülvizsgálatának akarata volt. De azt, hogy ezt hogyan lehet megtenni az alábbi kérdést vetette

fel: Németországnak teljesítenie kell-e a versaillesi feltételeket, és ennek alapján fokozatosan törekednie kell-e a békés revízióra, vagy a konfrontáció politikáját kell folytatnia? Ez még egy további kérdéssel egészült ki: lehetséges-e a versailles-i békefeltételek felülvizsgálata és Németország egyenrangú európai nagyhatalomként való helyreállítása anélkül, hogy a párizsi rendet lerombolnák?

4. A francia-német viszony alakulása az 1920-as évek első felében

A francia-német viszony központi problémája abban rejlett, hogy Németországnak a versailles-i szerződéssel való meggyengítése Franciaország számára saját biztonságának garanciáját jelentette, míg Németország számára a revízió tárgyát. Éppen ezért 1919 után nem sokkal maga Franciaország is revizionista hatalommá vált, bár teljesen más irányba, mint Németország.

Francia részről az 1870/71-es vereség a Németországtól trauma volt. Az addig minden tekintetben elmaradottnak és alsóbbrendűnek tartott keleti szomszéd hirtelen katonai fölényben lévőnek bizonyult. Sőt a 19. század végén Németország is Európa gazdasági és technológiai nagyhatalmává emelkedett, amelynek népessége rohamosan nőtt, míg a francia népesség szinte stagnált. A Németországtól való félelem Franciaország számára meghatározóvá vált, különösen az első világháború után, amelyet Franciaország a szövetségesei nélkül szintén elveszített volna. A háború utáni francia külpolitika arra irányult, hogy Németországot, különösen annak nehéziparát jelentősen meggyengítse. Nem sokkal a versailles-i szerződés aláírása után azonban Franciaországnak rá kellett jönnie, hogy ez a biztonság nem eléggé garantált, különösen mivel az Egyesült Államok szenátusa megtagadta a szerződés ratifikálását. A baljós kilátás az volt, hogy Franciaország ismét egyedül marad egy olyan Németországgal, amelynek „karmait nem vágták le egyszer s mindenkorra.”⁶

Az 1920-as évek elején a párizsi politikusok elkezdtek úgy vélekedni, hogy a Német Birodalom kibújik kötelezettségei alól. Ennek alapja az volt, hogy a birodalmi kormány kijelentette, hogy még évekig nem lesz képes jóvátételt fizetni. Ennek fényében Raymond Poincaré francia miniszterelnök és külügyminiszter úgy döntött, hogy cselekszik. A jóvátételekkel kapcsolatos német szállítási hátralékok szolgáltak indokul arra, hogy francia és belga csapatok 1923. január 11-én elfoglalják a Ruhr-vidéket, a német nehézipar szívét.⁷

A francia-német konfliktus kiéleződött, ezúttal német területen. A német fél úgynevezett passzív ellenállásba kezdett, amelyre a franciák kemény ellenlépésekkel reagáltak. Hónapokig elkeseredett patthelyzet alakult ki, de Németország húzta a rövidebbet. 1923. augusztus 12-én Wilhelm Cuno birodalmi kancellár – aki egy pártonkívüli szakértőkből álló kabinetet vezetett – lemondásra kényszerült. Másnap Gustav Stresemann-t nevezték ki utódjául. Kancellársága 1923 őszén mindössze száz napig tartott, de utána megszakítás nélkül betöltötte külügyminiszteri tisztségét, és a kormányok erős emberévé vált.

Mivel a francia kormány mindaddig elutasított minden tárgyalást, amíg a passzív ellenállás folyik, Stresemann nem tehetett mást, mint hogy 1923. szeptember 26-án megszakította azt, és ezzel öt éven belül a második német kapitulációt jelentette be Franciaországgal szemben.

5. Stresemann külpolitikája

A német kormány 1923. október 24-én a Szövetséges Jótételési Bizottsághoz fordult, hogy vizsgálja felül Németország fizetési képességét. Poincaré pozitívan állt a javaslatához, egy nagy nemzetközi konferenciát képzelt el minden megoldatlan problémáról, amelyen Franciaország erős pozícióból érvényesíthetné elképzeléseit. A brit és amerikai vélemény szerint azonban Németország a passzív ellenállás beszüntetésével teljesítette kötelezettségét. Ilyen előzmények után született meg a Dawes-terv, amely az első nemzetközi kísérlet volt arra, hogy a versailles-i szerződést úgy alakítsák át, hogy az Németország számára elfogadhatóvá váljon. Dawes-terv azt is jelentette, hogy Németország jelentősen javította politikai helyzetét Európában.⁸

Ezt követte a locarnói szerződés – ezt Stresemann kezdeményezte –, amelyben Németország, Franciaország (és Belgium) 1925 októberében garantálta egymásnak a rajnai status quót. Locarno érdemben semmit sem változtatott a helyzeten, valójában Németország önkéntesen ismét kodifikálta a versailles-i rendelkezéseket. Cserébe azonban Franciaország lemondott a katonai büntetőintézkedések lehetőségéről, mint például a Ruhr-vidék 1923-as megszállása. Bizalomépítő intézkedésként Locarno mindenekelőtt a „puha hatalomba” való befektetés volt, amelynek megtérülését további revíziók formájában várták. Amikor Németországot 1926-ban felvették a Népszövetségbe, ismét európai nagyhatalommá vált. Ugyanebben az évben Stresemann francia kollégájával, Aristide Brianddal együtt megkapta a Nobel-békedíjat. Ne feledjük Stresemann volt, aki az első világháború idején a szélsőséges annexiós béke híve volt.

Stresemann revizionista programjában szerepelt a jótételési kérdés megoldása, az egyoldalú német leszerelés eltörlése, és az 1919 után a Német Birodalmon kívül élő tíz-tizenkét millió német érdekeinek képviselése. Ezen kívül – ellentétben Elzász-Lotaringiával – a keleti határok békés revízióját tűzte ki célul. Stresemann célja nem az 1914-es status quo visszaállítása volt, hanem a német nyelvű területek visszaszerzése Pomerániában, azaz az úgynevezett „folyosó”, Poznan és Felső-Szilézia területén. Az 1919-ben elcsatolt, túlnyomórészt lengyel nyelvű részek, mindenekelőtt Poznan tartományban, összességében valószínűleg a háború után átengedett területek valamivel kevesebb, mint fele, Lengyelországnál maradtak volna.⁹ Végül hosszú távú célként Ausztria annexiója és a gyarmatok visszaszerzése is bekerült a tervbe.

Ezek a célkitűzések nem voltak különlegesek, de Stresemann specialitása valami más volt: Nem kizárólag a német követelésekből indult ki, hanem mások

érdekeire is tekintettel volt. Franciaország Stresemann számára nem csupán a rosszindulatú főellenség volt, hanem egy olyan szomszéd, aki szeretné biztonságban érezni magát Németország részéről.

Stresemann a német magatartásról így vélekedett: „Az az érzésem, hogy mi, németek túl kevésbé vagy egyáltalán nem értjük azt, amit a franciák szép gesztusnak neveznek. Ez egyáltalán nem a mi stílusunk, és ez külpolitikai szempontból óriási kárt okoz nekünk. Nem tudunk udvariasak és barátságosak lenni anélkül, hogy a saját népünk ne kritizálna minket azonnal. Nem folytathatunk világpolitikát úgy, hogy senki sem ülhet le ezekkel a „fickókkal” semmilyen módon.”¹⁰

Ehelyett a magatartás helyett Stresemann a versailles-i revízió célját az „ésszerű megértés” „nagyvonalú politikájával” igyekezett elérni. Megpróbálta összeegyeztetni a német érdekeket az európai megfontolásokkal.¹¹ Stresemannak a Franciaországgal szembeni békülékeny hozzáállás nem terjedt ki Lengyelországra. Stresemann nem volt hajlandó egy keleti Locarnót tető alá hozni.¹² Bár ehhez hozzájárult az is, hogy az újonnan alapított lengyel állam vezetői nem voltak kompromisszumkészek. Stresemann véleménye szerint a német-lengyel határ felülvizsgálata, amelynek „igazságtalansága és tarthatatlansága” nem volt kérdéses, csak gazdasági nyomásgyakorlással volt elérhető.

A megértés politikájának stratégiai lehetőségei, de rövid távú korlátai is megmutakoztak 1926. szeptember 17-én a francia-svájci határvárosban, Thoiryban. Stresemann és Briand ott találkozott egy kis vidéki fogadóban, a Népszövetség genfi ülésének (ezen az ülésen vették fel Németországot a Népszövetségbe) apropóján.

Amiről ott beszéltek – három évvel a kifejezetten kemény Ruhr-vidéki konfliktus után –háborúban történt kapituláció után, az szenzáció volt: „átfogó megoldás minden kérdésre, amely Németország és Franciaország között állt”, ahogy Stresemann még aznap este, közvetlenül a találkozó után megjegyezte.¹³ A Saar-vidék visszaadása és „az egész Rajna-vidék megszállásának megszüntetése” volt Briand ajánlata. Cserébe gazdasági támogatást várt Németországtól, mivel Franciaország 1926-ban mély gazdasági válságba került, és az erőviszonyok megfordultak. Stresemann és Briand mérlegelte, hogyan tudná a Német Birodalom előre kifizetni a jóvátételt, és azt is fontolóra vették, hogy Németország idő előtt visszavásárolhatja-e Franciaországtól a Saar menti szénbányákat.

De a terv azoban nem aratott sikert. A pénzügyi megállapodások kivitelezhetetlenek voltak, Washingtonból és Londonból, de mindenekelőtt Berlinből és Párizsból fenntartások érkeztek. Poincaré miniszterelnök a nyilvánosság előtt tagadta Briand-nak a Németországgal való bizalomépítésre tett kísérleteit.¹⁴ Így a kölcsönös nagylelkűségen alapuló békés összefogás terve megghiúsult. Thoiry előbb szenzáció, majd remény, végül csalódás volt Stresemann nem tudta megvalósítani azt az elképzelését, hogy a gazdasági hatalmat – az egyetlen dolgot, ahogyan egyszer fogalmazott, amivel még mindig nagyhatalom vagyunk – arra használja, hogy a külpolitikában sikert érjen el, és Németországot a többi hatalommal egyetértés-

ben ismét európai nagyhatalommá tegye. A német politikai közvéleményben csalódottság terjedt el a további revíziós sikerek elmaradása miatt, noha Németország kevesebb mint tíz év alatt sokkal többet ért el, mint amire a versailles-i szerződés aláírásakor számítani lehetett volna. Maga Stresemann azonban nyilvánvalóan túlbecsülte ezeket a lehetőségeket.

Ráadásul az 1920-as évek végére a német belpolitikában egyre nagyobb válság alakult ki. Bár Stresemann elszánt parlamenti képviselőként kompromisszum-készségével a weimari köztársaság parlamenti kormányainak garanciájává vált, még ha azok túl gyakran változtak is. 1929-ben „a parlamentarizmus válságát” fájalta: „A parlamentáris rendszer funkcionális gyengesége megakadályozta a stabil kormányokat, és mindenekelőtt a pártok bizonyultak romboló hatásúnak, mert a felelősségvállalás helyett állandóan ellenzékként viselkedtek a saját maguk által kinevezett kormányokkal szemben.”¹⁵

Stresemann 1929 augusztusában érte el utolsó nagy külpolitikai sikerét: A Young-tervért cserébe, amely a jóvátételek hosszú távú rendezését volt hivatott biztosítani, Franciaország beleegyezett a megszállt Rajna-vidék mielőbbi, 1930. június 30-ig történő kiürítésébe.

1929. október 3-án Gustav Stresemann, aki egész életében gyenge egészségi állapotban szenvedett, 51 éves korában agyvérzésben elhunyt. Stresemann nélkül a weimari köztársaság „köztársaság nélküli köztársasággá” vált, amely az 1930-as évek nagy nemzeti válságában omlott össze.

Külpolitikai téren a német revizionizmus és a francia biztonsági igény, a nemzeti érdekek és a „mások perspektívájának” figyelembevétele, a realizmus és az eszmék, a német erő és az európai rend összeegyeztetésének kísérlete Stresemann beteljesületlen öröksége maradt.

JEGYZETEK / NOTES

- 1 Wright, Jonathan (2002): Gustav Stresemann. Weimar's Greatest Statesman. Oxford.
- 2 Kolb, Eberhard (2003): Gustav Stresemann. München. 18–75. old.
- 3 Rödder, Andreas (2018), Gustav Stresemann und die Perspektive der Anderen, APuZ – aus Politik und Zeitgeschichte. München.
- 4 Hillgruber, Andreas (1983): „Revisionismus“ – Kontinuität und Wandel in der Aussenpolitik der Weimarer Republik, in: Historische Zeitschrift 237 597–621. old.
- 5 Hillgruber (1983) 600.old.
- 6 Bainville, Jaques (1985): Geschichten zweier Völker. Bremen. 54. old.
- 7 J. Rupier, Hermann (1979): The Cuno Government and Reparations 1922–1923. Den Haag (1979) 24. old.
- 8 Witteck, Thomas (2005): Auf Ewig Feind? Das Deutschlandbild in den britischen Massenmedien nach dem ersten Weltkrieg. München. 272. old.
- 9 Hölftje, Christian (1958): Die Weimarer Republik und das Ostlocarno- Problem, 1919–1934. Würzburg. 206. old.
- 10 Bernhard, Henry (1932):, Gustav Sresemann, Vermächtnis, Bd.2. Locarno und Genf, Berlin 1932. 555. old.
- 11 Krüger, Peter (1986): Versailles.Deutsche Aussenpolitik zwischen Revisionismus und Friedenssicherung. München 193.old.
- 12 A „keleti Locarno” problematikájáról, és egy ilyen jellegű szerződést tető alá hozni akaró Beneš diplomáciai lépéseiről lásd Gulyás, László (2008): Beneš statesman or charlatan? The plans and the reality 1908–1948. Corvinus Publishing. Toronto-Buffalo. 2016–218. old; illetve Gulyás László (2008): Edvard Beneš. Közép-Európa koncepciók és a valóság. Máriabesnyő-Gödöllő. 201–202. old; továbbá Gulyás László (2015): Az első csehszlovák köztársaság (1918–1938) örökös külügyminisztere, avagy Edvard Beneš két világháború közötti tevékenysége. In. Makkai Béla szerk. (2015): A Felvidék krónikása. Tanulmányok a 70 éves Popély Gyula tiszteletére. Károli Gáspár Református Egyetem-L' Harmattan Kiadó. Budapest.175-188. old.
- 13 Bernhard, Henry (1933): Gustav Sresemann, Vermächtnis, „Was in Thoiry besprochen wurde”, 1926.Bd.3. Berlin. 15–24. old.
- 14 Eyck, Erich (1956): Geschichte der Weimarer Republik, Bd.2. Erlenbach-Zürich-Stuttgart. 100. old.
- 15 Rödder, Andreas (1996):, Stresemanns Erbe, Julius Curtius und die deutsche Aussenpolitik 1929–1931.Paderborn. 104–113. old.
- 16 Loth, Wilfried, Geschichte Frankreichs im 20. Jahrhundert. Frankfurt am Main. 69. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Bainville Jaques (1985):** Geschichten zweier Völker. Bremen.
- Bernhard Henry (1932):** Gustav Stresemann, Vermächtnis. Bd.2. Locarno und Genf. Berlin.
- Bernhard, Henry (1933):** Gustav Stresemann, Vermächtnis, „Was in Thoiry besprochen wurde“ 1926. Bd.3. Berlin.
- Eyck, Erich (1956):** Geschichte der Weimarer Republik, Bd.2. Erlenbach-Zürich-Stuttgart.
- Gulyás, László (2008):** Beneš statesman or charlatan? The plans and the reality 1908–1948. Corvinus Publishing. Toronto-Buffalo.
- Gulyás László (2008):** Edvard Beneš. Közép-Európa koncepciók és a valóság. Máriabesnyő-Gödöllő.
- Hillgruber, Andreas (1983):** „Revisionismus“ – Kontinuität und Wandel in der Aussenpolitik der Weimarer Republik, in: Historische Zeitschrift 237 597–621. old.
- Höltje, Christian (1958):** Die Weimarer Republik und das Ostlocarno- Problem, 1919–1934. Würzburg.
- Kolb, Eberhard (2003):** Gustav Stresemann. Publisher, Beck. Bremen.
- Krüger Peter (1986):** Versailles.Deutsche Aussenpolitik zwischen Revisionismus und Friedenssicherung. München.
- Loth, Wilfried (1992):** Geschichte Frankreichs im 20. Jahrhundert. Frankfurt am Main.
- Rödder Andreas (2018):** Gustav Stresemann und die Perspektive der Anderen, APuZ – aus Politik und Zeitgeschichte. München.
- Rödder, Andreas (1996):** Stresemanns Erbe, Julius Curtius und die deutsche Aussenpolitik 1929–1931. Paderborn.
- Rupierer, J. Hermann (1979):** The Cuno Government and Reparations 1922–1923. Den Haag. 24. old.
- Witteck, Thomas (2005):** Auf Ewig Feind? Das Deutschlandbild in den britischen Massenmedien nach dem ersten Weltkrieg. München.
- Wright, Jonathan (2002):** Gustav Stresemann. Weimar’s Greatest Statesman. Oxford.